

- [29] Берке А. Л. Выселение горцев с Кавказа. – В: Русская старина, СПб., 1882. Т. 33, 36. <http://caucasianhistory.com/index.php?act=news&id=82> (01.12.2011).
- [30] Митбеёв, В. А. Цит. съч., с. 105.
- [31] Пак там, с. 106.
- [32] Киселев, З. В. Основные причины междоусобицы 1884–1887 годов в Карачае. – Вопросы Северокавказской истории. Армавир, 2007. Вып. 6, № 1, 75–80.
- [33] Силеб, Н. Ю. Цит. съч., с. 83.
- [34] Митбеёв, В. А. Переселение горцев..., с. 41.
- [35] Пак там.
- [36] Ибралимова, З. Х. Чеченский народ..., с. 382; Эмиграция чеченцев..., с. 54.
- [37] Ибралимова, З. Х. Чеченский народ..., с. 383.
- [38] Пак там, с. 387.
- [39] Некрасовци — потомки на донските казази, които след потушаването на казашкото въстание от 1707–1709 г. се изселили от р. Дон на р. Кубан (показва това издвигане на Криникото канство през септември 1706 г. Наречени са некрасовци в чест на трония предводител Илия Некрасов. Под напика на руските войски към 40-те години на XVIII в. те започват да се изселят в османските владения по Дунав и Азия.
- [40] АКАК Тифлис, 1904. Т. XII, с. 1309.
- [41] Силеб, Н. Ю. Цит. съч., с. 89.
- [42] Пак там, с. 88.

КОНСЕРВАТИВНИЯТ ПУБЛИЦИСТ ЛЕВ ТИХОМИРОВ

Лев Тихомиров е един от най-интересните представители на руския консерватизъм от края на XIX – началото на XX век. Подобно на своите идеини съмишленници и той минава през духовен и идеен катарзис. Бидейки първоначално революционер-социалист, руският общественик надживява своите младежки заблуждения и минава в консервативния лагер. Животът му в чужбина и натрупаният житейски опит му позволяват да осъзнае, че най-доброто развитие за родината му е запазването на самодържавието, поддържано от народа и утвърдено от православието.

Лев Тихомиров е роден през 1852-а, а през 1864 г. постъпва в Александровската гимназия в гр. Керч. Още тогава започва неговото увлечение по революционните идеи. Бъдещият консерватор завършва средното си образование със златен медал и през 1870 г. постъпва в Юридическия факултет на Московския университет, но по-късно се прехвърля в Медицинския факултет. Там той започва да се занимава с революционна дейност и скоро става един от най-активните участници в народническото движение. През 1871 г. Тихомиров влиза в революционния кръжок на „найковците“ [1]. След две години отива в Петербург, където продължава да се занимава с революционно-пропагандна дейност и през ноември същата година е арестуван. Осъден е по делото за 193-мата и в резултат на това е затворен в Петропавловската крепост повече от четири години.

След излизането на присъдата Тихомиров продължава със своята революционна дейност и през 1878 г. се присъединява към народническата революционна организация „Земля и воля“, като става част от редакцията ѝ. След разпадането на организацията и разделянето ѝ на две крила бъдещият консерватор се присъединява към радикалното, което се нарича „Народна воля“. Тихомиров участва в учредителното ѝ събрание, проведено в Липецк, и поддържа принятието решение за цареубийството като метод на борба. Руският общественик няма отношение към непосредственото решение за убийството на Александър II и не участва в решението на изпълнителния комитет за цареубийството. Той обаче съставя прокламация, пусната след терористичния акт, която освен декларацията за изпълнение на присъдата, съдържа и ultimatum към новия цар: „Ако политиката на правителството не се промени, революцията е неизбежна. Правителството трябва да изпълни народната воля, а не да бъде утвърдителска шайка“ [2].

След убийството на руския император започва ожесточено преследване на народолюбците и Тихомиров емигрира в чужбина през 1882 г. Първоначално той се заселва в Швейцария, а през 1883 г. отива във Франция. Там бъдещият консерватор започва да издава вестник „Народна воля“. Същевременно настъпва сериозен прелом във възгледите на Тихомиров и неговите влиятелни прерастват от революционно-социалистически в консервативни. Сравнително политическата обстановка във Франция, разкъсвана от слабост и политически борби, и управлението „с твърда ръка“ на Александър III, той си прави изводи, които не са в полза на републиката и парламентарната система. Освен политически катарзис Тихомиров преживява и духовен. Той се връща в лоното на православното и решава да отдаде живота си на служене на религията и родината. Тихомиров не се отказва от служенето на народа, а по-скоро осъзнава, както споделя Г. Луканов, че „истинското народничество е излюбване на идеите на самодържавието“ [3].

В резултат на това през 1888 г. Тихомиров издава в Париж своята брошура „Защо престанах да бъда революционер?“ [4], в която мотивира промяната на позициите си. Русият публицист се отказва от революционните си идеи и желее да се завърне в родината. Ето защо на 12 септември същата година той подава молба до император Александър III, за да бъде помилван. През декември 1888 г. Тихомиров получава положителен отговор в руското посолство във френската столица. Царят го амнистира и той може да се върне в родината си, но при условие, че през следващите пет години ще бъде под наблюдение.

След завръщането си в Русия Тихомиров е принуден да се засели в Новорусийск. Но през септември 1890 г. на него му е разрешено да напусне града и той отива в Москва, където се отдава на активна публицистична дейност. Пред него стои немалка задача да опонира на либералните и революционните вестници. Журналист трябва да вземе и запаметя празногата, която зейна в консервативната преса след смъртта на М. Катков. С течение на времето той се превръща в един от водещите публицисти от консервативния лагер, а от 1909 до 1913 г. ръководи вестник „Московски вестник“. Най-значимото произведение на Тихомиров от този период е историческото му изследване „Монархическата държавност“ [5], издадено през 1905 г.

Журналистът възлага големи надежди за положително развитие на империята на дейността на Пьотър Столипин. Именно той го кани за съветник и му дава длъжност в Съвета по въпросите на печата. Тихомиров изготвя и предва на ръководителя на правителството Столипин серия съвети – записки по работническия въпрос, бидейки му консултант и по този проблем. Разсъжденията си за пролетариата журналист съби-

ра и издава в книгата [6]. Тихомиров обръща внимание на спецификите на руските работници. Идещи от село, те не могат бързо и лесно да се впишат в градската среда и поради това се нуждаят от помощ от държавата. Консерваторът се опитва да намери баланса между селското стопанство и индустриализацията и е на мнение, че земеделието не бива да се пренебрегва за сметка на промишлеността. Според него не трябва да има противопоставяне на градския пролетариат със селското население и работническите съюзи трябва да се изграждат на принципите на селските общини.

След убийството на руския държавник журналистът постепенно се отказва от публицистичната си дейност и през 1913 г. се оттегля в малкото градче в околностите на Москва – Сергеев Посад. Там се намира най-големият мъжки манастир в Русия – Троицко-Сергиевата лавра, който е своеобразен център на религиозния живот в империята. Именно в обителта русият общественик започва работа над втория си значителен труд „Религиозно-философски основи на историята“ [7]. В него авторът прави анализ на човешката история от религиозна гледна точка. Тихомиров остава в манастира до края на живота си, където пише своите спомени и умира през 1923 г.

Избори и историография

Основният извор за философията на Тихомиров са неговите статии и книги [8], част от които излизат чак след 1991 г. Важен документ за живота му е неговият дневник [9], които той води през годините 1915–1917. Към изворите се включват и статията и писмата [10] на негови съвременници, имащи отношение към него. През съветския период творчеството на Тихомиров фактически е изключено от историята на философията и обществено-политическата мисъл в Русия. Едва през 90-те години [11] на XX век консерваторът е реабилитиран като философ и политически мислител. През последните две десетилетия се появява редица работи [12], посветени на творчеството и живота му, но вниманието е насочено главно към политическите, религиозните и историческите възгледи на мислителя. Повечето от изследователите се възхищават от идеите и философията му, но въпреки това се опитват да представят един обективен поглед върху консерватора. Един от най-сериозните историци е А. В. Репников [13], който в редица свои работи, посветени на Тихомиров, изучава неговата философия и опитите му да обоснове научно руската консервативна концепция – православие-самодържавие-народност. Друг интересен изследовател на руския общественик е А. В. Ревнев [14], който поставя акцент върху религиозните търсения на Тихомиров.

Творчеството и философията на Тихомиров предизвикват определен интерес и сред чуждите изследователи. Те достигат чак до Япония, където Харуки Вада съставя труд [15], посветен на консерватора. В него авторът поставя акцент върху песимистичното начало в светогледа на Тихомиров. Друг неруски изследовател е Кирил Тидмарш, който има статия [16], посветена на консерватора и кризата на руския радикализъм. Авторът проследява идейното израстване на журналиста и обобщава: *“И като революционер, и като монархист неговият идеал е на практика еднакъв – силна и незыбима Русия, изградена върху идеалите на традицията, справедливостта и справедливостта”* [17]. Така Тидмарш стига до важния извод, че политическите убеждения на Тихомиров се променят в зависимост от това как той вижда най-добрия път за родината му, но неговите принципи и движещи сили си остават същите. За съжаление в добрата статия на Тидмарш се прокрадват клишетата, характерни за цялата англоезична историография, търсеща в руския консерватизъм предтеча на фашизма или нацизма [18]. Позиция, странно близка, даже еднаква, с тази на съветската историография...

Друг англоезичен автор, посветил статия на Тихомиров, е Аби Гийсън [19]. В своята статия авторът се опитва да обхване причините, довели до промяната на политическите възгледи на руснака и неговото „ренегаство“. Като основни такива изтъква средата и сблъсъка с реалността. За разлика от Тидмарш Гийсън не разбира движещите сили и мотивите на Тихомиров, избирайки различни пътища, но винаги борещ се за силна Русия.

Философията на Лев Тихомиров

Социалната философия на Тихомиров е изградена на презумпцията за двойствена основа на обществения живот. От една страна, консерваторът приема идеята за аналогията между органичните явления и процесите в обществото, но от друга, преосмисля органическата концепция за развитието на обществото [20], като се опитва да я съедини с теорията на психологизма [21]. Той твърди: *“Психологичните основи на обществото си съдържано неизбежен изход за социалните”* [22]. Руският мислител признава, че обществото се развива по органическите закони, но същевременно е и надорганическо образувание и така стига до извода, че то не е организм в пълния смисъл на думата. За разлика от повечето руски консерватори Тихомиров отрича, че обществото е колективно същество, доколкото за органическата природа според него е характерна пълната неразделност на нейните елементи, а в обществото е необходимо да присъства отражението на индивидуалността на всеки човек, несляваща се със социума. Така то се намира във вътрешно противоречие като, от една страна, в него има стремеж към човешка индивидуалност, а от

друга – към съвместен колективен живот. Именно това противопоставяне според Тихомиров е в основата на общественото развитие.

Християнската антропология или по-точно православната е другият важен източник за социалната философия на консерватора. Ето защо като основа за осмислянето на човешките проблеми служи характерната за ортодоксалната антропология идея за трите съставни части на човека – единството на тяло, дух и душа. Тялото на човека според Тихомиров е неразделно свързано с материалния свят на неорганическата и органическата природа. Индивидуалността като душевно същество се формира в обществото, което възниква като психологична човешка потребност в съвместния живот. Същевременно руският философ твърди, че човекът, бидейки нравствено създание, е свързан с духовния свят, благодарение на който се реализира като личност. Така обобщава Тихомиров: *“...човешката природа съставлява такава част от света, в който се съдвигат действително на материализмите и духовните сили”* [23].

Изоланият човек е немислим във философията на консерватора, защото *“сам човек не може да живее, а и не иска”* [24]. За да защити това свое твърдение, Тихомиров твърди, че хората са социални същества, неразривно свързани с тези обществени съюзи, които възникват в процеса на човешкото развитие. Те са семейство, род, племе, народ, съсловие и нация, вонки, които съставят основите на държавата. Руският журналист свързва създаването на държавата с психологическите стремения на човека, в *“търсене на вист над себе си, на която може да се подчинява”, защото „идеята за държавността избира от самите същност на човешкото съзнание”* [25].

Тихомиров смята за първооснова на обществения и държавния живот човешката личност и доколкото тя *“сама създава обществото и държавите, тя е живата сила на обществото и държавността”* [26]. Във връзка с това той твърди, че *“цялата колективност, обществото, държавата – всичко това има смисъл само като среда за развитие и живот на личността”* [27]. Тихомиров издига личността в кул, което по принцип е либерална идея, но индивидуализмът е типичен и за руските консерватори. Руският общественик я разглежда като духовно същество, което се стреми към общение с Бога, поради което социалната среда се явява нещо средно между материалния и духовния свят.

Специфичното в обществено-философската теория на Тихомиров е, че икономическите аспекти са силно засенчани, което я отличава от тези на останалите руски консерватори. Това се дължи на неговото минало и увлечението му по революционния идеал. Именно през този период от живота си журналистът се запознава с либералните и социалистическите икономически теории. Преминавайки в консервативния лагер, той прие-

ма като свое задължение да им отговори по някакъв начин. Така Тихомиров разработва собствена социално-икономическа теория.

За разлика от повечето руски консерватори Тихомиров признава икономиката за най-важно условие за битието на човека и обществото и я нарича като Маркс – основа на обществения живот. Русият общественик твърди, че тя „...не поражда обществото, но кара последното да се съобразява с икономическите условия“ [28]. От друга страна, консерваторът е на мнение, че психологическите по своя произход закони на социалното битие оказват обратно влияние на икономиката и така възниква борбата между материалното и духовното начало (при доминираща роля на духовното). Натрупването на богатства като самоцел, характерно за капиталистическия модел на икономиката, се отрича като ценност от журналиста, понеже води до „развисяване на хората и народите“, а „Истинските икономически принципи се състоят ... в развитието на производителните сили, т.е. в развитието на човешката бистота, като в общата система на национални производителности одлично значение има не само умствената, но и нравствената сила“ [29].

Отричайки буржоазните принципи на управление, Тихомиров не приема и социалистическата теория на икономиката, доколкото тя отрича свободния труд и частната собственост. Според него трябва да има съвместно съществуване на частната и колективната форма на собственост, основани на принципа на свобода на труда. Консерваторът смята частната собственост за неотменимо право на човека. Заедно с това Тихомиров отрича необходимостта от въвеждането на общо право на труд, доколкото осъществяването му е възможно само в социалистическо общество, но в него то се превръща в задължение, а не право. Това води до невъзможност да се осъществява свободен труд, без който пък не може да има свобода на личността.

Икономическата философия на консерватора е тясно свързана с неговото разбиране за индивидуализма и колективизма като неразривни принципи на организация на обществения живот. Според журналиста обществото е основано на обединението между противоположностите на индивидуалното начало на човешката личност и колективното начало, породено от стремежа на хората към съвместен живот.

Социалната солидарност в концепцията на Тихомиров се явява своеобразна проекция на църковната съборност, която „се състои не в преобладаването на авианството, а в пълното единство на всички“. Консерваторът твърди: „Именно чрез Църквата целият човешки род се превръща в тялото Христово, а членовете ѝ са отделни личности ... и целият живот, целият живот на Църквата се избира при най-пълното сътрудничество на всичките ѝ членове“ [30]. Така той застава срещу диктатурата на мнозинството и по отрича като принцип, неразумяващ се по нищо от останалите диктатури.

Според Тихомиров непосредственото осъществяване на човешка солидарност се открива в родната, определяйки я като „организирана нация, получила завършеност на своята организация в държавата“ [31]. Русият общественик твърди, че човекът се създава в родната, там се възпитава и живее, поради което е немислим без нея. Свързвайки личността с нацията, родната е връзка не само със съвременниците, но и с всички техни предшественици и бъдещи поколения синародници. В такъв вид човек не съществува в разрез с традицията, която са го формирали като личност. Въпреки това мислителят не отрича възможността за общочовешко единство и всеобщо благо, но това е възможно само ако се постигне национална солидарност.

Тихомиров твърди, че „б човешкото общество действат едновременно две противоположни сили – диференциация и интеграция, протича процес на разделение на обществени елементи на групи и едновременно с това и обединение“ [32]. Консерваторът свързва степеня на диференциация на обществото с нивото на развитие на личността: „Колкото по-сложно е развитието на личността, толкова по-големи потребности има тя и толкова по-сложно става разликите на обществото“ [33]. Мислителят счита, че доколкото държавата се образува на основата на социални съюзи, възникнали по естествен път, то тя е длъжна да не унищожава, а да запазва и поддържа социалната организация. Такова държавно развитие несъмнено води до съсловен обществен строй, където всеки член на обществото е неразривно свързан със своята социална група и има съответните утвърдени права и задължения.

Според Тихомиров основната цел на съсловията е това да ограничават човешкия произвол и да гарантират неговите права и свободи. Много важно значение за журналиста има това, че съсловният строй, пораждащ разнородност в обществото, не развива единството на нацията и държавата за разлика от класовия, който води до социална борба. Тъкмо обратното, при съсловната човешка организация възниква „пълнобъщо разделение на масите, което ... дава възможност на хората за колективна възможност“ [34]. При такова общество единството на върховната власт в лицето на монарха обещаваш обединението на съсловието и едновременно с това направлява телните действия в посока на обществено благо.

Тихомиров разглежда проблема за съсловната принадлежност на човека в тясна връзка с проблема за правата и задълженията, които той притежава като личност и гражданин. Неговата концепция за правата е обоснована от викариятата му за несправедливостта на обществото с държавата: Тихомиров счита, че най-важното условие за съществуването на обществото е свободата на личността, а за съществуването на държавата – изпълняването на задълженията. Така пределът на държавната власт върху хората се

оказва ограничен от естествените човешки права. Според руския мислител задължение на държавата е да служи на личността и обществото. Същевременно размерът на човешките права трябва да съответства на размера на задълженията им, доколкото „нуждата от права зависи от порока от тази за отговорност към дълга“ [35]. Човешките личностни права според Тихомиров произлизат от задълженията на човек пред Бога. Ето защо, ако дъщеря персона наруши нравствените си задължения, то тя може да бъде лишена от естествени права само на основание на нравствения съд. Мислителът твърди, че най-пълното осъществяване на естествените и гражданските права е възможно само с помощта на царската власт, защото „...монархията е върховенство на нравствения идеал“ [36].

Тихомиров свързва живота на човека като социално, политическо и духовно същество с проблема за свободата, подчинението, властта и авторитета. Свободата според него е основно свойство на човека. Тя е „състояние на независимост от обкръжаващата среда“ [37], а също така като „състояние, при което човек е подчинен на своята вътрешна сила, а не на външната“ [38]. Същевременно консерваторът твърди, че свободата съществува само благодарение на човека, който е нейният основен източник и ползвател. Но „обществото се държи не на свободата, а на авторитета, смята, дисциплината и разположението“ [39]. В това се състои според Тихомиров основното противоречие в обществения живот, в който има постоянна борба между природната необходимост и духовната свобода. Мислителът твърди, че за осъществяването на личностната свобода в обществото е необходимо подчинение на авторитета на властта. Степента на индивидуална свобода в обществото зависи от степента на нравствено развитие на личността, а тя „най-добре се развива, когато расте в среда с ясно изразен авторитет на най-добрите – по-силни, по-чести и по-умни хора“ [40]. Така за Тихомиров върховният авторитет се оказва не ограничен на свободата, а инструмент за нейното осъществяване, доколкото следването му изразява стремежа на човека към истината и справедливостта.

Руският мислител обаче твърди, че за развитието на човека като духовно същество един обществен и държавен авторитет е недостатъчен. На него му е нужно нещо повече и това е религията, която е „способна да даде на човека пълноценен идеал“ [41]. А доколкото религията поражда духовно обединение на хората чрез Църквата, то човешката свобода е възможно само като съборно единство на всички членове на Църквата. Тихомиров счита, че чрез Църквата човек се приближава към най-висшия източник на нравствен идеал, т.е. към Бога.

Монархическата концепция на Лев Тихомиров

Стремешът на Тихомиров да дефинира монархическия идеал от етично-правова гледна точка започва с неговата книга „Знамение на времето. Носител на идеала“ [42], създадена през 1895 г. В нея консерваторът разглежда царуването на император Александър III и стига до извода, че царят е възмущение на качествата, необходими за идеалния владетел, и неговата личност може да служи за пример на бъдещите самодържци. Тихомиров пише: „Император Александър III е не само царят на идеите. Той е истински носител на идеали“ [43].

Но несъмнено най-важният труд на консерватора по въпроса е „Монархическата държава“. Когато тя излиза през 1905 г., някои от есеистите са поинимали, като един от тях е връчен на император Николай II. Тихомиров получава награда лично от владетеля през 1906 г. в знак на признателност за значението на труда му.

В своята най-значима книга журналистът представя един цялостен поглед върху световната история на монархическата власт и се опитва да обоснове своеобразието на руското самодържавие и неговите принципи различия от западния абсолютизъм [44]. Основната задача, която Тихомиров си поставя с това произведение, е да обоснове научно идеологемата на руския консерватизъм: православие–самодържавие–народност. Журналистът разглежда самодържавието като единствена истинска монархия, а за установяването ѝ е необходимо съчетаването на няколко задължителни условия: религиозен светоглед, определен социален строй, съзнание и знание. Според него едноточната власт, която няма божествена санкция, т.е. не идва от Бога, може да бъде само диктатура. Същевременно не всяко религиозно начало дава истински характер на властта.

Тихомиров счита, че само православието е способно да даде нравствен идеал, един за върховната власт и народа, извеждайки в обществения строй принцип на съборността. Общият религиозно-нравствен идеал за властта и за поданиците ѝ е важна основа за взаимно разбиране и доверие. Значението на народността в самодържавието според Тихомиров идва не от зависимостта на монарха от волята на народа, а от всеобщата подчиненост на „народната вяра, народния дух и народния идеал“. Консерваторът се опитва да намери опора за своята теория в идеалите и стремежите на руския народ – нещо, което му е останало от времето, когато е имал „народнически“ идеал. Той твърди, че в народното съзнание светът на „относителното“ (обществено-икономическите отношения) е подчинен на света на „абсолютното“. Ето защо според него руският народ търси своите политически идеали в Божията воля и в носителя на тази воля – царя. Той от своя страна е отговорен само пред Бога, но

тази отговорност е много по-строга от всякаква конституция. За вярващите няма по-авторитетен съдник от Бога...

Същевременно Тихомиров мисли, че само православната вяра е недостатъчна за установяването на истинска монархия, както това показва опита на Византия. Религиозният светоглед дава основа и поражда само инстинктивен стремеж към монархия. Друго важно условие е социалният строй на държавата, създаден в резултат на органическите специфики на нейното историческо развитие. Стремехът към монархия се заражда от патриархалната власт на семейните семейства, от селския строй, от нуждите на вършената и висшата политика. От друга страна, Тихомиров счита, че самата власт е длъжна да осъзнава опаше нейната сила и да я пази, утвърждава и увеличава. Монархията е длъжна постоянно да се грижи за запазване на своята способност да бъде изразител и пазител на най-висшия нравствен идеал.

Консерваторът твърди, че за да може да изпълни това свое основно задължение, тя трябва да има правилно държавно устройство и да провежда такава политика, която ще способства за запазването на религиозно-нравствения идеал както у народа, така и в самите носители на властта. За всичко това неизбежно са необходими знания за нуждите на народа, организиране на непосредствена връзка между народа и монархия и смятането на държавното управление с общественото самоуправление, за да се избегне опасността от превръщането на самодържавието в абсолютна монархия. Като предостатка за такава опасност Тихомиров разглежда бюрокрацията, която от оръдие на управлението се превръща в господстваща сила.

Един от най-важните проблеми във философията на Тихомиров е този за отношенията между личността и държавата. Консерваторът счита, че личността е най-важната основа на държавата и обществото, но държавата притежава принудителна власт и така волята има неволно потиска човека. Именно в това е проблемът, който руският мислител трябва да разреши и той се наема да разработи такъв модел на управление, който може да направи този сблъсък минимален. Тези свои виждания Тихомиров излага в „Монархическата държава“, като в него се опитва да докаже предимствата на царската власт като даваща най-големи възможности за развитие на личността спрямо останалите форми на управление. За да докаже тази своя теза, той прави сравнителен анализ между монархията, аристокрацията и демокрацията. За видовете държавни структури още в древността пише Платон [45], а след него и Аристотел [46]. И двамата стигат до извода, че монархията и аристокрацията са добрите форми на управление, а демокрацията и олигархията са „избрани“ лошите човешки организации. В Русия подобен анализ на държавните управления прави Б. Чи-

черин в своя труд „Курс по държавна наука“ [47]. Според него най-добрата форма на управление е демокрацията. Тихомиров не отрича качествата на книгата на неговия руски предшественик, но не е съгласен с извода му за демокрацията, поради което пише своята книга.

Въпреки че е противник на демокрацията, консерваторът не отрича, че тя има своите достойнства. Това са наличието на свобода и равенство, но той прави уговорката, че тя „утвърждава само тази свобода, която възниква от политическото равенство, т.е. правото да се участва в управлението наравно с всички“ [48]. Други позитивни страни на народолюбивостта според Тихомиров са отсъствието на разломничество, низкопоклонство, което увеличава нравственото ниво на обществото. Освен това като резултат демокрацията води до високо ниво на политическа култура, образование и самостоятелност на гражданите.

Но според консерватора демокрацията има и много недостатъци. Един от най-важните за руския мислител е този, че равенството се приема като принцип, без да се прави разлика в различното ниво на нравственото и умственото развитие на гражданите. В резултат решенията се взимат от болящите, т.е. не от най-качествените и способни хора и се различава на количество, а не на качество, което не води до най-добрата избор, а до най-популярния. Друг недостатък е безграничното господство и борба между партиите, вследствие на което в държавата процъфтяват лъжата, клеветата, подкупничеството на политиките. Така се „образува особен към политиките, който произтича от политическата агитация занаят и средство за печалба“ [49]. Тихомиров твърди, че в резултат на тези два недостатъка най-добрата част от обществото бива отстранена от държавния и обществен живот. Получава се „демократичен деспотизъм“, изразяващ се в зависимостта на човека от чуждата и общественото мнение, което води до загуба на всякаква независимост и самостоятелност на личността.

След като прави анализ на демокрацията, мислителът разглежда и аристокрацията. Според него при тази форма на управление има добре обещан образован слой, членовете на който отрано са подготвени за държавните дела и развиват способност за управление. При тази система недостатъците на отделната личност се компенсират със способностите на останалите членове на съсловието. Именно заради това се взимат най-добре премишлените решения. Тихомиров твърди, че аристократичното управление притежава твърдост и постоянство, привързано е към традицията и най-добре защитава законите. Аристокрацията намира в собствението си среди способните кадри и не й се налага да ги търси другаде. Като цяло консерваторът обобщава, че тази форма на държавно управление „развива също в своите членове чувството за човешко достоинство, идеал към човешката личност дух на независимост явява се образец за редовност и благородност

чувства, работата най-силно презрение към пошността и подлостта. Тези качества на аристокрацията, дори и ако тя не се старее да ги предава на народа, предоставят пример за общо подражание и идеал и те издигат личността в нацията най-напред, когато има аристократичен слоб"[50].

Разбира се, Тихомиров счита, че аристокрацията има и своите слаби страни. Такава са липсата на единство във властта и вътрешните раздори, корпоративният дух, който води до несъгласие, егонизъм и инертност. Мислителът твърди, че аристокрацията се отличава с неспособността си да извърши големи реформи и е раздирена от вътрешни раздори. Друг недостатък е това, че нейният съсловен интерес е по-важен от народния и държавния. За да запази своето господство, тя спира и възпрепятства развитието на народа и неговото просвещение. Страхувайки се от възможна диктатура, аристокрацията не дава възможност за прекомерно развитие дори на собствените си членове.

Тихомиров се доверява на Чичерин и споделя неговите идеи за силните страни на монархията. А те са единството, силата и издръжливостта ѝ, нейният надкласов и надсъловен характер, тъй като за царя всички класи, съсловия и партии са еднакви. Монархията най-добре осигурява реда, предотвратява и разрешава социалните конфликти. В сравнение с другите форми на управление тя е най-пригодна за провеждането на крупни преобразувания. Монархията предоставя възможности за проявление на високите качества на бележити личности.

Тихомиров е съгласен с недостатъците, които неговият предшественик вижда в монархията. Според Чичерин те са немалко на брой. Първият е това, че идването на власт се осъществява по принципа на рождението, а не на способностите. Това поставя съдбата на народа в зависимост от случайността – може престолонаследникът да е гениален, но може и да е идиот. Друг порок е този, че безгражданинната власт има лошо влияние върху нестабилните психически и душевно хора. За едномислени владетел е много трудно да се противопоставя на изкушенията, от които е заобиколен заради положението си, а когато на престола царува пороку, то и обществото следва неговия пример. Монархията лесно минава в произвол и е много по-лесно да се нарушава закона, когато това се прави само от една персона. Според Чичерин при такова управление личната и обществената активност намаляват, а инициативността изчезва. Тихомиров твърди, че недостатъците, които неговият предшественик вижда в монархията, се описват само за случая на „преход на монархията в абсолютна, т.е. когато ѝ се губи духът или принципът на върховната власт"[51].

Недостатъците в личностните качества на монарха според консерватора могат да бъдат компенсирани с това, че истинската самодържавна монархия коренно се различава от неограничената абсолютна монархия.

Тази разлика Тихомиров открива в това, че самодържавната власт не изразява интереса на определена социална групировка, а тези на най-висшия нравствен идеал. Друго важно нейно преимущество е способността ѝ да съчетава различни, в това число демократични и аристократични принципи на управление, понеже тя се нуждае от подкрепата на различни социални слоеве в обществото. Руският мислител смята, че аристокрацията и демокрацията не могат да заменят самодържавието, защото то е изразител на нравствения идеал на нацията.

Отук възникват и двата основни проблема в монархическата концепция на Тихомиров. Първият е да определи съотношението на аристократичните и демократичните принципи в самодържавното управление. Вторият засяга въпроса за правилното възпитание на истинския монарх. За решаването на първия проблем Тихомиров изисква да се направи разграничение между „върховна“ власт и „управителна“, под която разбира системата от държавните властови органи, създадени от монарха. Поради факта, че царят не може, а и не трябва пряко да управлява цялата държава, той трябва да се съсредоточи върху това да контролира основните органи на властта. Консерваторът не отрича необходимостта от разделянето на властите, но счита, че всички клонове на властта трябва да се подчиняват на върховната власт на монарха така, както и той да има правото да се меси във всеки отрасъл на управлението. Самото разделяне според журналиста бива три вида. Първото е според нейното проявление. Тя бива законодателна, съдебна и изпълнителна. Второто зависи от предмета ѝ на дейност и според него властта се дели на различни министерства. Част от тях се грижат за задължително опазване на обществения ред, други имат икономически функции, за защита на държавата и т.н. Третото разделяне е според обхвата на дейност: общодържавно управление, местно, специално.

Тихомиров счита, че за да се осигури нормалното функциониране на всички отрасли на властта, е нужно да се комбинират елементи от аристократичния и демократичния, следователно и от бюрократичния и от обществените методи за управление. „В здравите монархии това съчетаване винаги се практикува и затова да се отрича или даже малко да се разубави, когато монархията забие от нечия на абсолютна"[52]. Руският изследовател А. Репников прави коментар по този въпрос: „Като ограничител на бюрократичния аппарат Тихомиров предлага „контрол на нацията“, който да осъществява балансиране на деспотичното на част от властта на самодържавия на принципите на народното представителство. Различаването на общественото управление би създавало конкуренция между бюрократичните и обществените елементи и би способствало за съживяването на държавното управление"[53].

Според Тихомиров, ако някой от способите за управление доминира, това е губимо за държавата. Ето защо той признава необходимостта от използването на обществените, т.е. аристократичните и демократичните сили в непосредственото управление, законодателната област и в областта на контрол на управлението. В тази връзка консерваторът поддържа не само органите на местно управление като необходимост, но и Държавната дума, като висш орган на народните представи. Тихомиров обаче критикува действащата по негово време система за организация на Думата, защото според него представителството на партияте, наличието на имуществен ценз и двупепенната система на избори лишават от възможност от реализирането на „истинско народно представителство“ и предоставят цялата власт в ръцете на „политикани“. Това дава основание на консерватора да твърди, че трябва да се „обърне внимание на това, че е немислимо да имаме истинско народно участие в държавническото управление, докато не се приемат изразения от съдържанието принцип на общодържавно представителство и не се приеме вместо него създадено съсловна принцип“^[54]. Ето защо Тихомиров счита за най-добър вариант за представителни народни органи възникването на практиката на Земските събори.

Именно в такъв образ според мислителя народното представителство има възможност непосредствено да осъществи своята задача – практическ диалог на царя с народа. Но това не означава, че монархията трябва да се подчинява на волята на народа. Тъкмо обратното – Тихомиров пише, че „трябва да се различават реалната воля от придворната“^[55]. Реалните желания на нацията са изразени в онази нужда, които идват от нейния дух. Привидните от своя страна са тези изисквания, които възникват „под влиянието на случайности, пълнеж, развличащи... това често се случва под влиянието на партийната агитация...“^[56].

Отук Тихомиров извежда и основната задача на монархията, която е „винаги властно да осъществява нареките, реални желания на нацията, пробождани и изразени от духа ѝ, и никога да не води съзнателно нацията до фатални грешки... да не допуска мерци, които моментно изглеждат на народа като негови стремежи, а всъщност да са му подсказани или от страсти, или от партийна агитация, която противоречи на смисъла на народния дух“^[57]. Така неговата позиция съвпада с идеята за просветения монарх, способен да разбере истинския дух на народа. Но да разберат и реализират истинската воля на нацията са способни само най-надарените и прозорливи хора, истински гении, както ги нарича Тихомиров, а наличието на трона на такъв хора зависи от случайността. Отук възниква нуждата за правилното възпитание на монарха и обезпеченост на приемствеността във властта.

Обосновавайки нуждата от приемственост във властта, руският мислител подкрепя принципа на династичността, който според него „обезпечава

постоянството и несменяемостта на властта и нейното задължение да се пази от паразитизма, а не само от личността на владетеля“^[58]. Демократите всяка власт се крепи на психологически основи, то системата на династическо престолонаследие най-добре изразява „духа на времето, духа на историята, духа на националната цялост“. Това кара Тихомиров да твърди, че династичността обезпечава не само единството на монарха с народа в съвременността, но и във вечността, защото „чрез династията единичният носител на държавната съпричастност се утвърждава като безсмъртен, вечно живещ с нацията“^[59].

За руския консерватор най-важно е не физическото, а духовното единство на династията. Той дава като пример прекъсването на Юриковата династия и възкачването на Михаил Романов, който според журналиста е възприет от народа като законен приемник, поради което се вписва като легитимен наследник на предишните владетели. В този случай Тихомиров счита, че определящ е психологическият фактор, а не генеалогическият и благодарение на това приемствеността става „духовно непрекъсната“.

Династичността според консерватора премахва необходимостта от борба за власт и дава възможност да се премахнат всички противоречия относно личността на царя. Така главната роля в монархията играе не вярата в силата на личните способности на владетеля, както това се случва при диктатура, а вярата в силата на идеала, на който нацията подчинява своя живот. Ето защо монархът представлява за народа не личност, имаща властта, а върховен носител на този идеал. Като обобщение Тихомиров счита, че династическата система е най-важното средство за запазване на монархическата идея в самия владетел, защото тя „задължава монарха да бъде не тоба, което му се иска, а тоба, което изисква чуждите обвързани с него от родовете деца на предците му“^[60].

Най-важният принцип за възпитанието на монарха според руския мислител е приемствеността. „Монархът е живял да знае, че ако у народа няма реално чувство, монархията не може да съществува. Ако тоя лично не може да се слее с тези чувства на народа, тоя той не може да бъде добър монарх. Между него и народа винаги ще се стиска забеса на взаимно неразбиране. И не е достатъчно да се каже, че на монарха е необходимо реално чувство: необходима е същата вера, която възбужда народа, същото разбиране, същото чувство“^[61]. Това поражда един от основните проблеми в консервативната теория на Тихомиров, а и на останалите консерватори, тъй като населението на Русия не е само православно, което означава, че монархът може да постигне единство само с тази част от населението. Същевременно истинна е, че двакратно сили на империята принадлежат към това вероизповедание, принципите на държавата. Подобно на Илфоната римска империя, са измечени и неразривно свързани с православието, което обяснява защо

консерваторите държат на него. Разбира се, основен принцип в Русия, утвърдил се през вековете, е веротърпимостта, но няма как ортодоксалните да имат предимство пред останалото население.

Тихомиров счита, че друг важен принцип за възпитанието на монарха е необходимостта от възпитание в „добра обстановка“, което той признава, трудно може да се случи в двор, пълен с неадекватни и лъсти. Поради тази причина консерваторите твърдят, че е необходимо наследникът по възможност да расте сред природата, в средата на обикновените трудов народ. Той отдава огромно значение на умелостта на престолонаследника да общува с поданици от всички звания и степени, а не да расте в затворен кръг заедно с други младежи от аристокрацията. Тихомиров мисли, че важна роля за възпитанието на бъдещия монарх имат физическото възпитание и военната подготовка, понеже те учат на съдържаност, самообладание, т.е. към тези качества, които позволяват на владетеля да изпълни своя дълг – да осъществява върховната власт. Така „без самообладание не може достойно да се упражнява върховната власт, понеже нейната основна задача е да бъде в управлението всички управляващи сили. Ако тя не може да управлява себе си, не може и другите“ [62].

Към най-важните личностни качества на монарха Тихомиров добавя чувството за дълг, справедливост и законност, а също така съзнанието за неговата безусловна необходимост за нацията. Консерваторът счита, че основният дълг пред монарха е реализацията на духовно-нравствения идеал на нацията, а този идеал е православието. В тази връзка той пише: „без религиозното начало ермитажът блясък дори и най-гениалния човек, може да характеризира само като дилетант“ [63]. Като цяло самодържавният представява за мислителя най-съвършен тип държава, чиято основна задача е духовното развитие на личността.

Лев Тихомиров посвещава живота си на служене на Русия. Първоначално журналистът счита, че на родината му са нужни радикални промени и затова е част от революционния лагер. Постепенно неговият светоглед се променя и той разбира, че най-доброто за империята е нейното запазване и утвърждаване, изградено върху изконните й принципи: православието–самодържавие–народност. Ето защо руският мислител приема за своя основна задача научното обосноваване на тази концепция. Консервативната философия на Тихомиров има определена завършеност и достатъчно ясно са развити основните й аспекти. Като цяло акцентът е поставен върху следните няколко твърдения. Човекът като цялостна личност представлява органично единство на тялото, духа и душата, и отук следва връзката на човека едновременно с материалния, социалния и духовния свят. Той като социално същество е немислим извън традициите на народа, държавата и религията си. Основните взаимодействия на чо-

века с обществото са на принципите на солидарност и съборност и се отричат крайните им проявления като индивидуализма и колективизма. Развитието на хората е невъзможно, без то да се основа на авторитет, което обяснява необходимостта от социална йерархия. Гражданските и политическите права и свободи зависят от нивото на развитието на човека, от изпълнението на задълженията му и от неговата принадлежност към определено съсловие. Икономическите основи на човешкото битие като труд, собственост и богатство са необходими условия за неговото съществуване, но има полза от тях само когато те се използват като средство за служене на общото благо, а не на индивидуалните интереси. Държавническата и социалнополитическата дейност на човека има смисъл само благодарение на нейното подчинение на духовно-нравствени ценности, върховен и единствен източник, на които е Бог.

БЕЛЕЖКИ

- [1] „Найновите“ са млади революционери – студенти, които имат умерени възгледи и са против революция на всяка цена, за разлика от „меченците“, които са готови на всичко в името на революцията.
- [2] Цит. по: Ройков, Н. Русская история в сравнительно-историческом освещении [основной социальный динамизм]. Ленинград – Москва, 1926–1928, т. XI, с. 234.
- [3] Цит. по: Соломбич, И. Беляи империя. М., 1997, с. 102.
- [4] Тихомиров, А. Почему я перестал быть революционером. Париж, 1888.
- [5] Тихомиров, А. Монархическая государственность. М., 1905.
- [6] Тихомиров, А. Рабочий вопрос. Практические способы его решения. М., 1909.
- [7] Тихомиров, А. Религиозно-философские основы истории. М., 1997.
- [8] Почему я перестал быть революционером. Париж, 1888; Начало и конец. Либерализм и терроризм. М., 1890; Духовенство и общество в современном религиозном движении. М., 1892; Конституционности в эпоху 1881 года. М., 1895; Замечание крестнику. Наследия адлама. М., 1895; Демократия, либерализм и социализм. М., 1896; Борьба века. М., 1896; Государственность и сословность. М., 1897; Варшавы и Вильны. М., 1897; Царский суд в России. М., 1899; Земля и фабрика. К вопросу об экономической политике. М., 1899; Вопросы экономической политики. М., 1900; Христианские миссии России и Дальний Восток. М., 1900; О приобщении Дальнего Востока к миру христианскому. М., 1900; Рабочий вопрос и русские идеалы. М., 1902; Чем живет мировое общество? М., 1902; О смысле войны. М., 1904; Агностизм, общество и Церковь. Вильный Волжск, 1904; На помощь пленным. М., 1905; Азы и азбука христианской любви. Вильный Волжск, 1905; Монархическая государственность. Ч. 1–4. М., 1905; Государственность и религия. М., 1906; Что такое Отче наш? М., 1907; Христианство и политика. М., 1906; Современное положение природного вопроса. М., 1907; К вопросу об общественной деятельности учащихся молодежи. М., 1907; Аполитическое учение о судьбах и конце мира. Сергей Писа, 1907; Социализм в государственном и общественном отношении. М., 1907; О недостатках конституции 1906 года. М., 1907; Рабочие и государство. СПб., 1908; Социально-политические очерки. Очерк 1–3. М., 1908; Самообразование и народное представительство. М., 1907; Рабочий вопрос. Практические способы его решения. М., 1909; Закон о печати. СПб., 1909; К реформе общественной России. М., 1912; Религиозно-философские основы истории. М., 1997 [составление, вступительная статья и комментарии М. Б.

- Слово: Тени прошлого. Воспоминания. М., 2000 (составление, вступительная статья и комментарии М. Б. Славина).
- [9] Личенко А. А. Тихомирова. 1915–1917 гг. М., 2008.
- [10] Айбод, Л. Письмо товарищам в Россию по поводу брошюры Л. А. Тихомирова. *Жизнь*, 1888; Серебряков, Э. Открытое письмо Л. Тихомирову. *Жизнь*, 1888; Глинка, Г. Новый заветник самодержавия, или Горе с А. Тихомирова. Соч.: в 3 т. М.-А., 1928.
- [11] Буличев, Ю. Связь с Россией: О жизни и творчестве рус. философа Л. А. Тихомирова. М., 1992, № 2–4; Костыль, В. Выбор А. Тихомирова. – *Вопросы истории*. 1992, № 6–7; Нейман, С. Л. А. Тихомиров. Рус. философы (кон. XIX – сер. XX в.). Антология. М., 1994; Брун, С. Судьбы безвестные: С. Нечаев, А. Тихомиров, В. Засулин. М., 1996; Км, Г. «Ниродная война»: идеология и мифы. М., 1997; Ермаков, Д. Проблемы А. Тихомирова. А. Русская социально-политическая мысль XIX – начала XX века: Л. А. Тихомиров. М., 1999; Шерстнев, М. Единство Л. Тихомирова. *Россия XXI*. 2002, № 2.
- [12] Ефименко, А. Эволюция социально-исторических и философских взглядов Л. А. Тихомирова: Автореферат дис. канд. филос. наук. М., 2000; Миневский, О. Тихомиров Л. А.: Ют революционности к монархизму: Дис. канд. истор. наук. Томск, 1996; Сергеев, С. «Мои идеалы в вечно...» (Философский традиционализм Льва Тихомирова). *Тихомиров Л. А. Монархическая государственность*. М., 1998, 3–19; Слюкин, М. О демократии и о критике ее Львом Тихомировым. Тихомиров Л. А. Критика демократии. М., 1997, 3–20; Гамалева, Е. Лев Тихомиров и русский консерватизм рубежа XIX–XX вв.: Дис. канд. истор. наук. Самара, 2001.
- [13] Ретинко, А. Консервативные концепции переустройства России. М., 2007; Ретинко, А. А. Тихомиров – от революции к апологетику. – *Россия и современный мир*, 1998, № 3; Ретинко, А. А. Тихомиров, «симбиот от самодержавия». – *Россия и современный мир*, 2002, № 3; Ретинко, А. Лев Александрович Тихомиров. – *Отечественная история*, 2008, № 2.
- [14] Ретинко, А. Крестный путь А. Тихомирова Исторический ежегодник. Спец. выпуск. Общественное движение в Сибири в начале XX в. Омск, 1997.
- [15] Nida, H. Lev Tikhomirov: His Thought in his years, 1913–1923. Tokyo, 1987.
- [16] Zhdanov, K. Lev Tikhomirov and a Crisis in Russian Radicalism. *Russian Review*. 1961, № 1, January. Vol. XX, pp. 45–63.
- [17] Ibid, p. 49.
- [18] Ibid, p. 49, n. 11.
- [19] Glagolev, A. The Emigration and Apostasy of Lev Tikhomirov. – *Slavic Review*, Vol. 26, № 3 (Sep. 1967), pp. 414–429.
- [20] Органическими и методологическими принципами, спором коим социальные феномены рассматриваются по аналогии с природными явлениями. За нею основоположник в социологии от имени Хьюберт Спенсер. Среди русских консерваторов приверженцы на чаше аналогии между органическим явлением и обществом сг. Николай Данилевский и Константин Леонтьев.
- [21] Психология и тенденция к философии и гуманитарным наукам за объяснение на древние явления и идеальные сущности в работах на коллективного или индивидуального мышления.
- [22] Тихомиров, А. Монархическая государственность. М., 1998, с. 23.
- [23] Тихомиров, А. Монархическая государственность. М., 1998, с. 83.
- [24] Пак там, с. 486.
- [25] Пак там, с. 28.
- [26] Пак там, с. 443.
- [27] Пак там, с. 565.
- [28] Пак там, с. 592.

- [29] Пак там, с. 594.
- [30] Пак там, 446–448.
- [31] Тихомиров, А. Что такое отечество. М., 1907; Тихомиров, А. А. Христианство и политика. М., 2002, с. 146.
- [32] Тихомиров, А. Монархическая государственность. М., 1998, с. 490.
- [33] Пак там, с. 379.
- [34] Пак там, с. 472.
- [35] Пак там, с. 578.
- [36] Пак там, с. 579.
- [37] Тихомиров, А. Монархическая государственность. М., 1998, с. 27.
- [38] Тихомиров, А. К вопросу о свободе. Тихомиров Л. А. Критика демократии. М., 1997, с. 453.
- [39] Пак там, с. 452.
- [40] Пак там, с. 459.
- [41] Тихомиров, А. Монархическая государственность. М., 1998, с. 78.
- [42] Тихомиров, А. Значение времени. Наследие идеям. М., 1895.
- [43] Тихомиров, А. Критика демократии. М., 1997, 526–527.
- [44] Поэтика за европейским абсолютизм яв. Гашев, Р. Френский абсолютизм. Основы, теории, принципы. В. Т., 2007.
- [45] Лыткин, Д. Державин. С., 1981; Лыткин, Д. Державин. С., 2006.
- [46] Аристотель. *Афинская политика*. С., 1993; Аристотель. *Политика*. С., 1995.
- [47] Черныш, Б. Курс государственной науки, 3 тома, М., 1894.
- [48] Тихомиров, А. Монархическая государственность. М., 1998, с. 408.
- [49] Пак там, с. 410.
- [50] Пак там, с. 407.
- [51] Пак там, с. 407.
- [52] Пак там, с. 516.
- [53] Ретинко, А. Консервативные концепции переустройства России. М., 2007, с. 164.
- [54] Тихомиров, А. Монархическая государственность. М., 1998, с. 393.
- [55] Пак там, с. 435.
- [56] Пак там.
- [57] Пак там, с. 436.
- [58] Пак там, с. 417.
- [59] Пак там, с. 416.
- [60] Пак там, с. 420.
- [61] Пак там, с. 425.
- [62] Пак там, с. 430.
- [63] Пак там, с. 85.